

Культурна належність окремих поховань «нижньомихайлівського» типу

© В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассмакін

Уточнення культурної належності поховань з курганів доби міді — бронзи степової України має принципове значення для формування джерельного фонду, необхідного для вивчення давньої історії Української РСР. Особливо це стосується періодів, представлених обмеженою кількістю пам'яток, яких недостатньо для вагомих історичних висновків. Гострий брак джерел, характерний насамперед для степового енеоліту, що передував утвердженню ямної культури. Іноді бажання будь-що збільшити коло інвентарних поховань призводять до помилкового визначення культурної належності того чи іншого комплексу. Оскільки намітилася тенденція поповнення енеолітичних пам'яток «нижньомихайлівського» типу за рахунок поховань доби... раннього заліза, то з цією парадоксальною тенденцією слід розібратися детальніше.

Почнемо з хрестоматійного комплексу, який фігурує у першому та другому виданнях «Археології Української РСР»¹. Йдеться про поховання 2(8) у кургані 1/3 поблизу с. Грушівка Апостолівського району Дніпропетровської області². Вперше його було віднесено до «нижньомихайлівських» у монографії «Михайлівське поселення»³. Згодом у цій же якості воно беззастережно використане Д. Я. Телегіним⁴, а далі до кола «нижньомихайлівських» його відносили автоматично всі, включаючи і одного із авторів цих нотаток⁵.

Курган 1/3 був найменшим з одинадцяти насипів на північно-східній околиці с. Грушівка (висота 0,2—0,4, діаметр близько 30 м). Насип кургану майже не зберігся. Основним тут, ймовірно, було поховання 1/17, що містилося у центрі кургану і належало до ямної культури.

Поховання 2(8) розташоване на північ від центрального. Обриси поховальної споруди у формі напівкола виявлено у матеріку на глибині 1,05 м від вершини кургану. За формальними ознаками споруда нагадує підземну камеру із зрізаним склепінням, тобто катакомбу. Її розміри 1,2×0,95, глибина — 1,35 м, орієнтація за лінією північний схід-схід — південний захід-захід. Кістяк чоловіка лежав у зібганому стані на лівому боці, черепом на північний схід — схід (рис. 1, 1). Під тиском землі кістки грудної клітини частково розвернуто на спи-

¹ Шапошникова О. Г. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки // Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. 1.— С. 254; Шапошникова О. Г. Пам'ятники нижньомихайлівського типу // Археологія Української ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 324.

² Бліфельд Д. І. Кургани епохи бронзи в с. Грушівка // АП УРСР.— 1961.— Вип. 10.— С. 47.— Табл. 1, 1.

³ Лагодівська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення.— К., 1962.— С. 36, 37.

⁴ Телегін Д. Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія.— 1971.— Вип. 4.— С. 11.— Рис. 5, 1.

⁵ Ніколова А. В., Рассмакін Ю. Я. О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днепра // СА.— 1985.— № 3.— С. 52.— Рис. 11, 2.

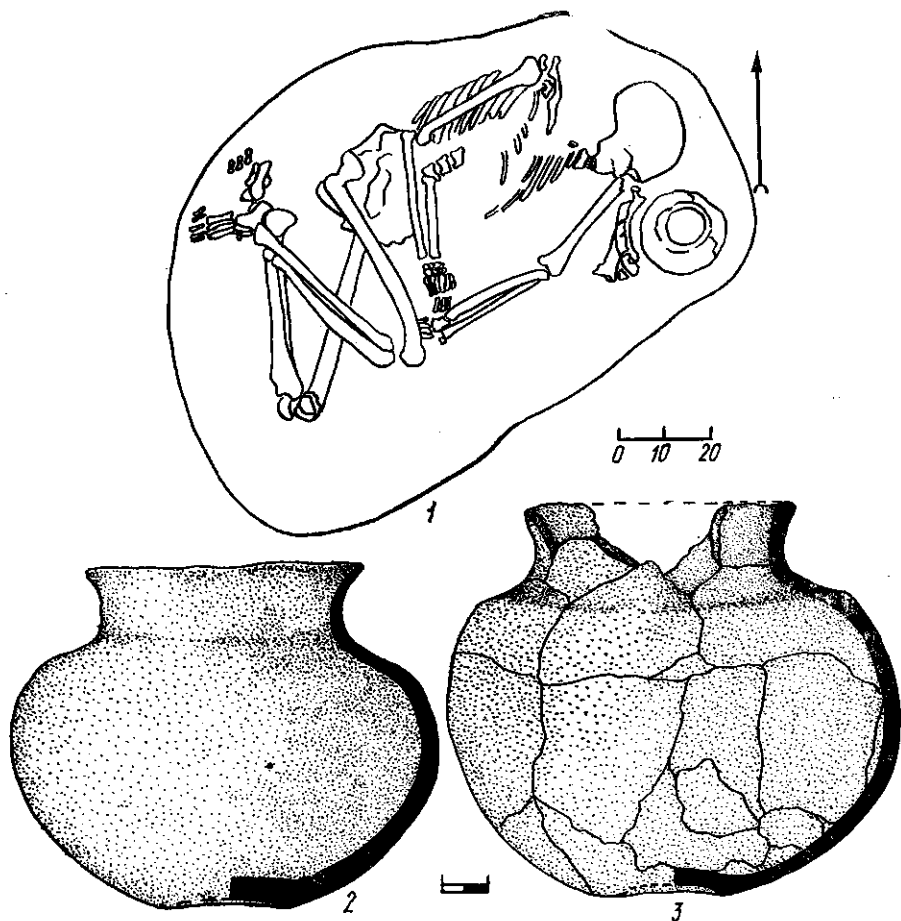

Рис. 1. Матеріали з курганів; 1, 2 — с. Грушівка, кург. 1/3, пох. 2(8); 3 — с. Соколяка, кург. 2, пох. 3 (1 — план поховання; 2, 3 — кераміка).

ну. Ліва рука випростана вздовж тулуба. Лікоть її ледь відведено, а кінчики пальців лежали під коліном правої ноги. Праву руку зігнуто під тупим кутом у лікті, пальці торкаються зап'ястя лівої руки. Ліва нога зігнута під тупим, а права — під прямим кутами у тазово-стегнових суглобах і обидві — під гострим кутом у колінних. П'яти лежать поруч, а стопи розведені під прямим кутом. Кістки збереглися добре. Перед черепом небіжчика стояв ліпний кубок, а між посудиною та плечем лівої лежали дві кістки вівці (?). Кубок має потоншені і відігнуті назовні краї вінець, виразну коротку шийку і сильно роздутий тулуб, що непомітно переходить у ледве увігнуте деще. Висота — 14,5, діаметр вінець 12, тулуба — 18,3, дна — 5,6 см (рис. 1, 2; 2). Слід відзначити масивність посудини, відносно товсті стінки з місцями облупленою лискованою поверхнею, у тісті помітні домішки білуватої жорстви.

У ряді моментів наведене описання відмінне від публікації Д. І. Бліфельда. Так, поховальну споруду ним було названо ямою прямокутної форми. Насправді ж це овал м'яких обрисів з рівною південною стінкою, що як правило, трапляється у спорудах типу катакомби. Склепіння її, як і вхідна яма, губилися у чорноземі (до того ж впало) і не було помічене під час розчистки. На жаль, розрізи «ями» відсутні. Відсутній і найменший натяк на перекриття, що дивно для нібито основного поховання. Випадки, коли незначно заглиблену у материк поховальну камеру катакомби сприймали за яму, відомі⁶. Вони поясню-

⁶ Отроценко В. В., Ястребова С. Б. Кургани бронзової доби поблизу Каховки // АДУ.— 1972.— Вип. 4.— С. 46; Бидзиль В. И., Яковенко Э. В. Рало из позднеямого погребения конца III — начала II тысячелетия до н. э. // СА.— 1973.— № 3.— С. 147.— Рис. 1.

Рис. 2. Кубок з пох. 2(8) в с. Грушівка.

Рис. 3. Кубок з пох. 3 біля с. Соколівка.

ються недостатньою польовою практикою дослідників. З поля помилкові визначення потрапляють до публікації, а потім вимагають нових досліджень для спростування помилок, як це трапилося із комплексом Високої Могили, де було виявлено рало⁷.

У першій публікації грушівського комплексу не відзначено наявність кісток тварини, які при розчистці були сприйняті за ключицю лівої руки небіжчика. Цю помилку помічено ще під час розбору кістяка, але згодом про неї забуто⁸. А між тим супроводжуюча їжа зовсім не характерна для поховань «нижньомихайлівського» типу.

Третьою помилкою стало твердження про наявність у тісті горщика домішок товченої мушлі. Тут підвів білуватий колір домішок, на підставі яких поховання і було віднесене до типу «нижньомихайлівських». Між тим у порівнянні з посудинами «нижньомихайлівського» типу (Орджонікідзе, Облої тощо) впадає в око не лише фактура домішок, але й дещо інша техніка обробки поверхні. В цілому не характерне для енеолітичного посуду і увігнуте денце посудини.

Пошуки аналогій грушівському комплексу привели нас до чорногорівської групи поховань IX—VIII ст. до н. е. Для них притаманний ритуал поховання у невеликих катакомбах та підбоях, східна орієнтація зібганих, головним чином на лівому боці, кістяків. Напутня їжа у вигляді кісток вівці, розміщена біля узголів'я небіжчика. Лисковані масивні кубки, часто з увігнутим денцем, також властиві чорногорівцям⁹. Н. А. Гаврилюк саме з кубків починає огляд чорногорівського посуду, відзначаючи такі їх риси, як лискованість поверхні, потовщення стінок від вінець до дна, переважну увігнутість останнього¹⁰. Проте найближча аналогія грушівському кубку містилася серед кераміки «нижньомихайлівського» типу. Маємо на увазі кубок з поховання 3 кургану 2 поблизу с. Соколівка Баштанського району Миколаївської обл. (рис. 1, 3; 3)¹¹. Це й змусило нас придивитися пильніше до комплексу із Соколівки.

І знову за наявності здавалося б повної публікації довелося звертатися до архівних джерел. У результаті текстуального співставлення

⁷ Никитенко М. М. О датировке Балкинского рала // Новые исследования археологических памятников на Украине.— К., 1977.— С. 44—47.

⁸ Блаффельд Д. И. Отчет о раскопках могильника с. Грушевка Апостоловского района Днепропетровской обл. в 1951 г. // НА ИА АН УССР.— 1951/36.— Ф. Э. 1356.— С. 8.

⁹ Гошко Т. Ю., Отрощенко В. В. Погребения киммерийцев в катакомбных и подбойных сооружениях // СА.— 1986.— № 1.— С. 168—175.— Рис. 1—3.

¹⁰ Гаврилюк Н. А. Лощеная керамика степных погребений предскифского времени // Памятники древних культур Северного Причерноморья.— К., 1979.— С. 25—27.— Рис. 4.

¹¹ Шарафутдинова И. Н. Северная курганная группа у с. Соколівка // Археологические памятники Поингуля.— К., 1980.— С. 91—94.— Рис. 10; 11, 1, 2.

Рис. 4. Кубок з пох. 4, кург. 3 біля с. Перемоївка.

виявлено розходження між польовим щоденником А. Є. Паршикова, звітом і публікацією. До того ж перші чотири поховання кургану 2 не були накреслені взагалі. Мабуть, це сталося тому, що А. Є. Паршиков, підміняючи протягом кількох днів на кургані І. М. Шарафутдінову, не знав про необхідність цієї роботи. Зате він залишив ретельний опис баченого. Отже, він є єдиним достовірним документом, який слід було дослівно навести у публікації, а не переказувати своїми словами, міняючи певні акценти і встановлену у полі нумерацію поховань.

І тут перегляд культурної атрибуції доведеться починати з відтворення фактичної картини*.

Курган 2 (висота 0,7, діаметр 20 м) був розташований у центрі групи з п'яти насипів. Рівень давньої поверхні, за викидом з поховання 8 (ямної культури), встановлений на глибині 0,5 м. Далі наводимо описання поховань 3 і 3а за щоденником А. Є. Паршикова.

Поховання виявлено на глибині 0,25 м на відстані 1,8 м від центру, у західній частині кургану. Кам'яні брили, що оточують поховання, утворюють дві групи. Розміри першої з них $0,45 \times 0,3 \times 0,07$ м. Брила лежить під кутом 60° до горизонталі, до неї притулено під таким самим кутом брилу розмірами $0,5 \times 0,35 \times 0,07$ м. З ними змикаються брили, що також стоять нахилено на ребрі, утворюючи кут 95° , який розходитьсь до поверхні. Розміри брил, що лежать впритул одна до одної $0,45 \times 0,4 \times 0,06$ та $0,9 \times 0,6 \times 0,1$ м.

На відстані 2,3 м від центру і 0,3 м на захід від брил трапився кістяк (глибина 0,37 м). Кістки збереглися погано. Судячи за рештками, кістяк лежав на правому боці із сильно зігнутими ногами. Орієнтація поховання північно-східна. Його перерізало більш давнє — 3а. Воно було розташоване на глибині 0,5 м, на відстані 1,4 м від центру кургану. Небіжчик лежав на правому боці із сильно зігнутими ногами. Збереглася частина лівої руки, простягнутої до коліна. Похований орієнтований на схід. Перед головою кістяка стояла чорнолискована посудина. Відстань від кістяка до посудини — 0,15 м. На північний схід від поховання знайдено крем'яну скребачку.

Вказані раніше плити містилися на глибині 0,65 м і вочевидь відносяться до поховання 3а, а поховання 3 зовсім не пов'язане з ними¹².

Із цього досить сумбурного описання ясно, що поховання 3а (у публікації поховання 3) містилося не між кам'яними брилами¹³, а на схід від них. Адже до брил від нуля 1,8 м, а до поховання — 1,4 м. До того ж брили лежать не двома групами, а фактично одною, бо сходяться внизу до купи. На загальному плані кургану 2 видно, що фактично між камінням було поховання 3 (3а за публікацією)¹⁴. Воно віднесене до доби пізньої бронзи. Не зрозуміло тільки, як його могло порушити «нижньомихайлівське»? Адже між ними — скупчення кам'яних брил і відстань 0,9 м. На північ від цих двох могил містилося поховання 4 (пізньої бронзи?), також зібране на правому боці, орієнтоване на північний схід, з кам'яною заборою перед кістяком¹⁵. Ситуа-

* Автори висловлюють подяку І. М. Шарафутдіновій за допомогу у вивченні ситуації на кургані 2 поблизу с. Соколівка.

¹² Шарафутдінова І. Н. Кургани у с. Соколовка // НА ИА АН УССР.— 1969/26а.— С. 19, 20.— Рис. 14.— Кресл. 48.

¹³ Шарафутдінова І. Н. Северная курганная группа ... — С. 93.

¹⁴ Там же.— С. 92.— Рис. 10.

¹⁵ Там же.— С. 94.— Рис. 10.

ція, коли каміння розташоване не над, а перед скелетом, вказує на можливу наявність тут підбою (катакомби), видобаного у чорноземному насипу. Стратиграфічна ситуація та обрядова єдність дозволяють вбачати належність поховань 3, 3а і 4 кургану 2 поблизу с. Соколівка до однієї доби.

Тепер перейдемо до розгляду інвентаря поховання, атрибутованого як «нижньомихайлівське». Кубкоподібна посудина має заокруглені та відігнуті назовні краї вінець, виразну увігнуту шийку, яка реберцем відділена від високих плічок сильно роздутого тулуба. Низ тулуба закінчується лункою-денцем. Тісто посудини чорне на зламі, без виразних домішок (рис. 1, 3; 3). Характерна форма посудини з лункою на дні, фактура лискованої поверхні мають аналогії серед кераміки перед-

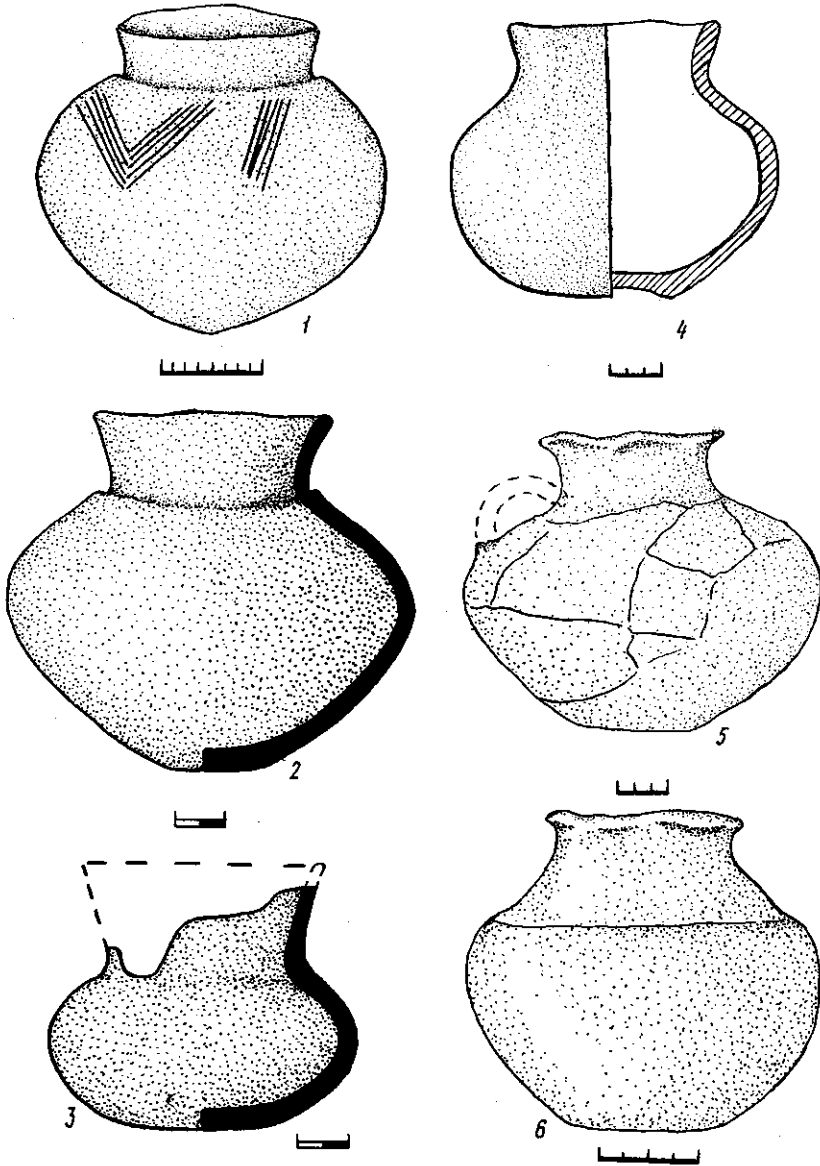

Рис. 5. Кераміка «нижньомихайлівського» типу (1—3) та кімерійського часу (4—6): 1 — с. Широке, кург. 1, пох. 3; 2 — м. Орджонікідзе, гр. Чкалівська, кург. 3, пох. 33; 3 — с. Облє, кург. 2, пох. 16; 4 — с. Яблоня, кург. 4, пох. 1 (за Ю. С. Гребенниковим, В. Ф. Єлісєєвим, В. М. Клоушнцевим); 5 — с. Бережнівка II, кург. 63, пох. 6 (за І. В. Сидіциним); 6 — Аккермень-1, кург. 11, пох. 9 (за О. І. Тереновжніним).

скіфського періоду, починаючи від зрубної культури¹⁶. Для білозерських кубків увігнуте дно стає поширеною ознакою¹⁷. Кубки кімерійського часу більш масивні, присадкуваті, опуклі, але також з відповідною виїмкою знизу чи просто з лункою¹⁸. Отже, присадкуваті опуклі кубки з Грушівки і Соколівки (рис. 1, 2, 3, 2; 3) безумовно відносяться до кімерійського часу, а точніше, враховуючи зібганий стан небіжчика,— до групи пам'яток чорногорівського типу.

Крем'яна скребачка, знайдена поблизу поховання 3, не може надійно з ним пов'язуватися¹⁹.

У похованнях чорногорівського типу крем'яні відпечи, іноді з ознаками обробки, трапляються на поясі небіжчика, де їх носили у шкіряному чи тканому кашшучку.

До ряду «нижньомихайлівських» залучене ще одне поховання передскіфської доби. Маємо на увазі поховання 4 кургану 3 поблизу с. Первомайка Верхньорогачицького району Херсонської області²⁰. Воно впушене до кургану доби бронзи, здійснене у підбої. Небіжчиця лежала на спині, головою на захід. Біля узголов'я стояв лискований кубок з опуклим тулубом, увігнутим денцем і кутоподібними наліпами, звернутими вершинами догори, на перетині тулуба (рис. 4)²¹. У тісті—домішки жорстви білуватого кольору, що нагадують подрібнену мушлю. І тут помилкова атрибуція викликана неухагою до фактури посуду і бажанням збільшити невелике коло «нижньомихайлівських» поховань. Між тим згадані вище наліпи відомі на посуді чорноліської культури доби раннього заліза, звідки вони й проникають, певно, у степ²².

Нарешті, наводимо добірку посуду «нижньомихайлівського» типу, виявленого у похованнях, щоб читач міг наочно співставити кераміку двох епох, таких хронологічно далеких і разом з тим близьких за порядком поховання і використанням лискованого посуду (рис. 5). Близьких, але не тотожних, що й треба мати на увазі, аналізуючи конкретний матеріал.

В. В. Отроценко, Ю. Я. Рассмакин

КУЛЬТУРНАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ ОТДЕЛЬНЫХ ПОГРЕБЕНИЙ «НИЖНЕСМИХАЙЛОВСКОГО» ТИПА

В статье аргументируется принадлежность к черногоровскому типу памятников киммерийской культуры погребения 2(8) в кургане 1/3 у с. Грушевка Днепропетровской обл. и погребения 3 кургана 2 у с. Соколовка Николаевской обл., которые ошибочно были отнесены к энеолитической эпохе. Авторы подчеркивают различие в керамике энеолита и раннего железного века, имеющей некоторое внешнее сходство. Природа выявленных ошибок в атрибуции погребений — очевидные просчеты при раскопках и публикации материалов.

Для избежания подобных ошибок в будущем требуется профессиональный подход к археологическому первоисточнику.

¹⁶ *Отроценко В. В., Савовский И. П., Томашевский В. А.* Курганная группа Рясные могилы у с. Балки // Курганные могильники Рясные могилы и Носаки.— К., 1977.— С. 31.— Рис. 11, 6.

¹⁷ *Гаврилюк Н. А.* Указ. соч.— С. 21.— Рис. 1, 2, 4, 5, 10, 12.

¹⁸ *Там же.*— С. 26.— Рис. 4, 1, 2.— С. 29, 30.— Рис. 6, 1, 3, 5—10, 13—15.

¹⁹ *Шарафутдинова И. Н.* Северная курганная группа ... — С. 95.— Рис. 11, 2.

²⁰ *Телегин Д. Я.* Вказ. праця.— С. 11.— Рис. 4, 9.

²¹ *Глініська В. А., Ковпащенко Г. Т., Петровська Є. О.* Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомайка // АП УРСР.— 1960.— Т. X.— С. 132, 133.— Табл. 1, 7; II, 7.

²² *Тереножкин А. И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— С. 61.— Рис. 35, 4.— С. 64.— Рис. 38.

CULTURAL BELONGING OF PARTICULAR BURIALS
OF THE "NIZHNEMIKHAILOVKA" TYPE

Burial 2 (8) in the burial mound 1/3 near the vil. Grushevka of the Dniepropetrovsk region and burial 3 from the burial mound 2 near the vil. Sokolovka of the Nikolaev region which were by mistake attributed to the eneolithic epoch are proved to refer to the Chernogorian type of monuments of the Cimmerial culture. The authors emphasize a difference in the pottery of the early eneolithic and the early Iron Age which are a bit evident errors made under excavations and publication of the materials. A professional alik visually. Nature of the revealed mistakes in the attribution of burials lies in the approach to the archaeological source is necessary to eliminate such mistakes in future.

Одержано 12.06.89

Хронологія археологічних пам'яток мідного віку

© М. Ю. Відейко

1988 р. вийшов у світ посібник для студентів-істориків з питань хронології археологічних пам'яток на території України доби міді — бронзи, написаний М. О. Чмиховим та І. Т. Черняковим¹. Названа праця є першим систематичним довідником не лише з хронології, а й з історії, оскільки в ній ґрунтовно викладено як історіографію, так і чималий фактичний матеріал. Особливу увагу привертає розділ, присвячений висвітленню історичних паралелей у розвитку археологічних культур на Близькому Сході та у Південно-Східній Європі IV—III тисячоліть до н. е. Книжка корисна не лише для майбутніх фахівців, а й для всіх, хто цікавиться давньою історією нашої землі.

На жаль, відчувається, що праця зазнала значних скорочень, що подекуди збіднило її зміст. Малий тираж — усього 800 примірників, — робить посібник недоступним не лише для студентів, але й масового читача. В цілому радо вітаючи вихід «Хронології пам'яток епохи міді — бронзи на території України», зупинимося на кількох взаємопов'язаних дискусійних питаннях. Це проблема радіовуглецевого датування археологічних пам'яток та хронологія трипільської культури.

Описанню радіовуглецевого методу датування та використання визначених дат присвячено в посібнику кілька сторінок, на яких викладена й історія його практичного вживання². М. О. Чмихов та І. Т. Черняков критично підходять до можливостей цього методу, особливо — до використання так званих каліброваних дат, і виступають прихильниками «короткої» хронології. На жаль, у розділі не розкривається відмінність між методикою переведення радіовуглецевих дат у календарні, що спричинило виникнення проблеми «занадто глибоких дат», або «удавнення» археологічних культур, навколо чого ведуться суперечки близько двадцяти років. За первісною методикою, що складалась у 50-ті роки, щоб перевести радіовуглецеву дату у календарну (в системі н. е. — до н. е.) досить від одержаної величини відняти число 1950. Наприклад, за цим методом радіовуглецеве визначення «4000 років тому» відповідає 2050 р. до н. е. У вітчизняній літературі найбільш поширені саме таким чином визначені дати³.

¹ Чмихов М. О., Черняков І. Т. Хронологія пам'яток епохи міді — бронзи на території України. — К., 1988. — 180 с.

² Там же. — С. 47, 48, 56, 57.

³ Археология Украинской ССР. — К., 1985.